
Si vols entendre en quin món vius, no deixis de mirar enrere

Look back if you want to understand the world you live in

Jaume Suau Puig

Professor jubilat del Departament d'Història Contemporània
de la Universitat de Barcelona.

A/e: jsuau@ub.edu

Data de recepció de l'article: 14 de maig de 2018

Data d'acceptació de l'article: 22 de juny de 2018

DOI: 10.2436/20.3007.01.106

Resum

Pensar històricament el present pot ajudar a formar un pensament crític en les diferents etapes del cicle educatiu? El treball dona una resposta afirmativa i intenta justificar-la mitjançant l'estudi d'un cas concret: els populismes. Els avantatges de l'aplicació de la metodologia de la història actual són prou evidents, malgrat que no s'amaguen les dificultats que apareixen en la seva aplicació. L'estudi conclou amb unes consideracions sobre la funció social que pot tenir un aprenentatge basat en aquest conjunt d'eines interpretatives per a la formació dels ciutadans.

Paraules clau

Aprenentatge, democràcia, didàctica, història, pensament crític, populisme.

Abstract

Can thinking historically about the present help to form critical thought in the different stages of the educational cycle? This paper gives an affirmative reply and seeks to justify it by studying a specific case: populism. The advantages of applying the methodology of current history are quite obvious, although the difficulties that arise in such application cannot be concealed. This study concludes with some considerations about the social function that learning based on this set of interpretative tools can have for citizens' education.

Keywords

Learning, democracy, didactics, history, critical thinking, populism.

Raonar històricament pot ajudar a formar un pensament autònom i crític en les diferents etapes del cicle educatiu?

La resposta majoritària dels historiadors i dels especialistes en didàctica de la història és afirmativa. L'ensenyament de la història pot tenir un paper important en la formació dels estudiants, perquè contribueix a desenvolupar les seves facultats intel·lectuals. Sempre que es faci adequadament, és a dir, que no es redueixi exclusivament a la transmissió de relats, a la memorització de cronologies i de fets, sinó que fonamenti l'aprenentatge en un procés actiu i creatiu de descobriment, d'indagació i d'avaluació. Les habilitats i les destreses que tenen més relació amb la qüestió plantejada i que es veurien potenciades pels processos bàsics d'aprendre a pensar històricament tindrien relació amb Murphy (2011), Prats (2011) i Seixas i Morton (2013):

- Identificar i saber plantejar problemes històrics.
- Establir la rellevància i el significat històric de l'objecte d'estudi.
- Seleccionar, contrastar i analitzar les fonts d'informació.
- Qüestionar, de manera racional i fonamentada, les explicacions existents sobre els fets del passat.
- Interpretar i explicar correctament els fets, els fenòmens i els processos històrics.
- Copsar els canvis i les continuïtats que s'esdevenen en el procés històric.
- Contextualitzar els fets en el temps i en l'espai.
- Reconèixer respostes diferents davant dels fenòmens, els processos i els canvis generals.
- Extrapolar situacions històriques.

Sovint s'afegeix que el coneixement del passat pot ajudar a formular-se preguntes sobre el present. Ara bé, és possible pensar històricament el present? I si la resposta és afirmativa, com, o de quina manera, i per què contribueix a entendre millor el món

que viuen els alumnes, quin és el valor afegit que aporta respecte d'altres ciències humanes i socials? Quina seria, exactament, la seva funció formativa i social?

El nostre objectiu és oferir un conjunt de suggeriments metodològics que puguin orientar l'aprenentatge dels alumnes en el raonament històric del món actual, no tan sols del passat. Intentarem donar resposta a aquests interrogants des de l'angle de la subdisciplina que s'ocupa de l'anàlisi històrica del present, la història «immediata» o «actual». I, per facilitar la comprensió dels nostres plantejaments, i sense pretendre oferir-ne una anàlisi completa,¹ els aplicarem a una problemàtica que ha estat centre d'atenció des de fa molts anys, però que darrerament ha cobrat un protagonisme especial: el populisme.

Amb la finalitat d'abordar aquell objectiu, es proposen tres consideracions prèvies a l'exposició dels suggeriments metodològics:

1. Si l'ensenyant vol inculcar un esperit crític als seus alumnes, cal que reflexioni críticament sobre la disciplina que imparteix, la seva especificitat, els seus mètodes... Com molt bé assenyala Dalongeville (2006, p. 8), la qualitat i l'eficàcia de la pràctica docent recolza sobretot en un coneixement adient dels fonaments epistemològics i didàctics inherents a l'objecte d'aprenentatge. I més quan no hi ha consens sobre què és la història, ni per a què serveix, ni com ensenyar-la. Són temes recurrents des de fa molts anys i continuen generant una àmplia literatura.² I aquesta reflexió és encara més necessària en el cas de la història actual, que s'ocupa del passat més recent, que és el més difícil de conèixer i d'entendre (Judt, 2008, p. 14) i per això és força controvertida, encara que la seva consistència epistemològica, rigor teòric i metodològic, estan, per molts autors, ben acreditats (Suau, 2015, 2016; Droit, Miard-Delacroix, i Reichherzer, 2016).

1. Entre aquestes destaquem les següents: Anduiza i Rico, 2017; Conniff, 2012; Torre, 2017; Hermet, 2001; Kriesi i Pappas, 2015; Laclau, 2007; Mudde i Rovira, 2017; Müller, 2017; Panizza, 2005; Rovira *et al.*, 2017; Taggart, 2000; Taguieff, 2007.

2. Vegeu com a mostra: VanSledright, 2014; Andrews, Warren i Cousins, 2017; Evans, 2018; Gruzinski, 2018.

2. El que s'ensenyava és un mètode, una mena de «gramàtica crítica», per entendre el món dels últims anys. Com podem constatar, la història actual té una metodologia d'anàlisi que, en molts aspectes, és força semblant a la història que s'ocupa de períodes històrics anteriors. Ara bé, presenta algunes especificitats, que la fan especialment interessant, però que exigirà força precaució per part dels ensenyants. Creiem que aquestes orientacions són adients per a alumnes de batxillerat i/o de primers cursos de l'ensenyament superior. De cap manera tenen com a objectiu introduir els alumnes a la recerca històrica. La finalitat és ensenyar-los a pensar històricament l'entorn en què viuen, perquè el puguin entendre millor i aconseguixin actuar en conseqüència. Però el mètode d'aprenentatge que proposem té molt a veure amb la investigació. Per aquest motiu, proposem pistes, orientacions, reflexions teòriques i pràctiques, per facilitar la comprensió del que s'estudia. En resum, el que es pretén és crear en l'alumne una actitud de recerca.
3. Pensar històricament el present exigeix un aprenentatge. No és quelcom que sorgeixi de manera natural, automàtica, intuïtiva, del desenvolupament psicològic (Wineburg, 2001). D'aquí la importància del mètode i del paper del docent, perquè, malauradament, les qüestions metodològiques no sempre reben l'atenció que mereixen.

Hem estructurat la resta del treball a partir del plantejament següent. Primer apareix el que podríem considerar un guió general d'anàlisi històrica de qualsevol fet o problemàtica actual. Després de cada proposta, s'apunten els problemes que presenta quan se'n fa ús. Finalment, s'il·lustra amb consideracions sobre els populismes que jutgem pertinents per posar de manifest com i per què l'anàlisi històrica força la reflexió crítica.

En aquest sentit, els suggeriments metodològics que es presenten per a qualsevol anàlisi històrica haurien de considerar:

1. Justificar l'objecte d'estudi seleccionat.
2. Contrastar i analitzar críticament les fonts d'informació que sustenten l'estudi.
3. Clarificar els conceptes que guien la cerca.
4. Pensar l'objecte d'estudi en la seva totalitat, d'acord amb un enfocament global.

5. Contextualitzar els fets en el temps i en l'espai, és a dir, situar-los en un moment, una societat i una àrea geopolítica determinades.
6. Buscar la lògica històrica subjacent als fets estudiats.
7. Identificar els actors, els protagonistes principals, tant els interns com els externs.
8. Defugir explicacions simples, reduccionistes i simplistes; prioritzar enfocaments pluricausals i qüestionar plantejaments teleològics i deterministes.
9. Concretar les conseqüències.
10. Establir el que caracteritza el cas estudiat, la seva singularitat.
11. Comparar-lo amb altres casos que presenten semblances i diferències.

Caldria seguir aquest esquema en la seva totalitat per entendre'l i explicar-lo de manera pertinent. Ara bé, davant la impossibilitat de prendre en consideració tots els punts, ens centrarem, exclusivament, en aquells que, per una banda, considerem especialment útils en un procés intel·lectual que vol fomentar el present crític (Swartz *et al.*, 2013), i que, a la vegada, presenten majors dificultats: establir la importància del tema escollit, saber formular les preguntes pertinents, pensar l'objecte d'estudi en la seva totalitat i en termes de llarga durada, clarificar els conceptes clau, establir les causes i les conseqüències, contextualitzar, comparar i, finalment, a manera de conclusió general, abordarem la funció social que pot tenir l'aprenentatge de l'explicació històrica del present. Donem per descomptat que, a més, les eines que li proporcionem li permetran reforçar el seu pensament crític en competències clau, com saber inferir, aplicar, analitzar i sintetitzar informació, de manera rigorosa i objectiva.

Establir la rellevància i el significat històric de l'objecte d'estudi

Quins són els objectes d'estudi prioritaris? Com decidim què és important? (Seixas i Morton, 2013). Cal justificar-ne la importància i la transcendència. I aquí comença un diàleg entre el passat, el present i el futur. Seleccionem alguns fets o problemàtiques, que fan patents aspectes importants de la realitat que vivim —de la nostra societat, d'alguna àrea geopolítica, del sistema internacional...— i que ens preocupen per la deriva que poden tenir en el futur, és a dir, pensem que si persisteixen les

circumstàncies i els factors que expliquen el seu origen i la seva dinàmica, continuaran condicionant els propers anys i, per tant, hem de saber com encarar els reptes que ens plantegen. Llavors acudim al passat i busquem les causes que poden explicar el tema escollit.

Per tal de mostrar la nostra metodologia l'aplicarem a un tema històric d'actualitat: els populismes. Ho fem per quatre raons:

1. *Populisme* és un terme de moda i s'utilitza de manera poc rigorosa per referir-se a realitats força diverses. S'empra per designar: presidents, líders i formacions polítiques d'esquerra a l'Amèrica Llatina i als països del sud d'Europa (Hugo Chávez, Rafael Correa, Evo Morales, Moviment 5 Estrelles, Podemos...); polítics de tendència dretana a la Unió Europea (Front Nacional, a França; G. Wilders, als Països Baixos; S. Berlusconi, a Itàlia; V. Orbán, a Hongria; els germans Kaczynski, a Polònia), R. T. Erdogan, a Turquia; V. Putin, a Rússia; T. Shinawatra, a Tailàndia; R. Duterte, a Filipines, etc.), i els candidats a la presidència de dreta i d'esquerra als Estats Units. S'usa també per fer referència a qualsevol persona que es vulgui desautoritzar.
2. Els populismes, i les actituds populistes de sectors importants de la població (Anduiza i Rico, 2017), són una realitat ben viva al món actual, una realitat que, a més a més, s'expandeix per tot arreu. En les últimes eleccions europees, per exemple, l'extrema dreta considerada per molts especialistes «populista» (Partit de la Independència del Regne Unit, UKIP; Partit Popular de Dinamarca, DF; Front Nacional, FN francès; Partit de la Llibertat d'Àustria, FPÖ) ha anat guanyant terreny en el paisatge polític, amb percentatges de vot que se situen entorn del 20 % i el 30 %; ja són actors importants del joc polític i condicionen l'agenda política en els parlaments o participen en governs de coalició. Viktor Orbán guanyà les eleccions presidencials celebrades a Hongria el 8 d'abril de 2018, amb prop del 50 % dels vots. Donald Trump va aconseguir la presidència dels Estats Units amb el suport de quasi el 50 % dels votants. Res fa pensar que en els propers anys l'escenari canviï, i el populisme continuarà generant tant il·lusions en alguns sectors de la societat com temors en d'altres.

3. Tot i que podem constatar l'existència de forts contrastos al respecte, els populismes són valorats, majoritàriament, molt negativament. En aquest sentit es pronuncia l'últim informe mundial de l'organització Human Rights Watch, que presenta l'avenç del populisme al món com un greu perill per als drets humans (Roth, 2017). Hi ha qui, fins i tot, els veu com una patologia social, propis de poblacions incultes, irracionals i, per tant, fàcils de manipular per polítics cíncics. Però, també s'ha denunciat que són un perill per a la democràcia,³ s'han ridiculitzat la inconsistència i la buidor dels seus projectes, que mai acaben complint el que prometien i s'ha fet notar que les seves polítiques sempre són contraproductives per als països en què han arribat a governar. Aquests serien els casos, per exemple, de Juan Domingo Perón, a l'Argentina, o d'Hugo Chávez i Nicolás Maduro, a Veneçuela.
4. Els populismes no són, però, un fenomen que hagi aparegut en els últims anys (Rivero, Zarzalejos i Palacio, 2017). Alguns analistes en detecten traces ja a finals del segle XIX a Rússia (els narodniki) i als Estats Units (People's Party, moviment agrarista del sud). També a l'Amèrica Llatina: Juan Domingo Perón, a l'Argentina; Getúlio Vargas, al Brasil, i José María Velasco Ibarra, a l'Equador, des dels anys quaranta i cinquanta del segle XX. A França, el poujadisme. I també el feixisme i el nazisme haurien flirtejat amb el populisme. Per tant, una mostra tan àmplia, diversa i variada en el temps i en la geografia mundial, ens ofereix la possibilitat, en primer lloc, de comparar-los i contrastar-los amb els populismes actuals (per entendre millor quines semblances i diferències presenten) i, en definitiva, per valorar el fenomen i per intentar desconstruir el concepte. En segon lloc, aquesta realitat, com després veurem, sempre ha estat un símptoma de problemes greus que pateixen les societats que els generen. Per encarar-los és imprescindible saber clarificar quin sentit li donem i a qui el podem aplicar.

3. Freedom House (2017). *Freedom in the World 2017. Populists and Autocrats: The Dual Threat to Global Democracy*. Washington i Nova York: Freedom House. Recuperat de https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FIW_2017_Report_Final.pdf. Konrad Adenauer Stiftung (2017). Populism: The number one threat to stability worldwide. Dins *Global Future Survey 2017* (p. 5). Recuperat de http://www.kas.de/wf/doc/kas_49452-544-2-30.pdf?171124103844.

Saber formular les preguntes pertinents

Si alguna cosa ajuda a pensar críticament, és encertar amb els interrogants pertinents sobre l'objecte que s'analitza, des del diàleg que estableix la història actual entre el present, el passat i el futur. S'aprèn a raonar correctament tant en el procés que porta a la formulació de les preguntes considerades essencials en relació amb l'objecte d'estudi, com en el camí a seguir que busca trobar-hi resposta. L'ensenyant pot optar per oferir, d'entrada, la llista selectiva de preguntes sobre el tema que han de treballar els alumnes, per estimular la cerca, o que aquest sigui el colofó de la seva tasca de descobriment i d'aprenentatge. Sigui com sigui, seleccionar els interrogants més escaients exigeix conèixer prou bé el tema, entendre de què s'està parlant i, a la vegada, obrir noves vies per aprofundir en una recerca posterior.

Com concretem aquest suggeriment en el cas dels populismes? Quins serien els interrogants que considerem més escaients per obrir la reflexió sobre una problemàtica tan complexa, polièdrica i polèmica?

- Quin interès té l'estudi dels populismes? Quina és la seva importància, la seva transcendència?
- Què és el populisme?
- Per què apareixen els populismes?
- Qui els dona suport?
- Per què s'expandeixen pel món? Per tot arreu o en alguns indrets concrets?
- Els analistes consideren que, malgrat presentar trets comuns, hi ha una diversitat de formes de populisme. Les idees polítiques, socials i econòmiques, les formes de mobilització dels seguidors i la relació entre el líder i les masses que els segueixen, qualificades de «populistes», han variat de lloc a lloc i en diferents moments històrics. Per què? Com s'expliquen aquestes diferències?
- Com actuen els populistes quan arriben a governar?
- Tenen el mateix sentit els conceptes *populisme* i *nacionalisme*?
- La referència al «poble» ocupa un lloc central en el discurs populista. Què significa el «poble» per als populistes? Com el veuen?
- Quines conseqüències tenen els populismes, en les democràcies liberals, en les societats en processos de transició cap a la democràcia, en règims de democràcia

il·liberal, defectuosa? Quines relacions podem establir entre populisme, democràcia i autoritarisme? Són perillosos els populismes? Quins? Què és més perillós per a la democràcia, el populisme o l'antipopulisme?

— Quina resposta cal donar als populismes?

Aprendre a clarificar els conceptes

Aprendre comporta, entre altres coses, adquirir conceptes. Constitueixen la base del nostre discurs i dels nostres coneixements de la realitat. Cal definir i precisar els conceptes bàsics amb els quals intentem entendre i explicar l'objecte d'estudi. La ciència històrica s'organitza partint de conceptes. En teoria, el seu contingut és clar i inequívoc. Ara bé, malauradament, això no sempre és així. No hi ha consens sobre la majoria de les categories analítiques amb què treballem. Una de les tasques prioritàries dels docents és, precisament, ajudar a reflexionar críticament sobre els conceptes amb què s'enfronten els alumnes. Com també veurem en el cas de les explicacions d'un mateix fet, no tots tenen la mateixa consistència ni el mateix rigor. L'ensenyant —i l'alumne— ha de començar per interrogar les nocions bàsiques que s'utilitzaran.

No disposem d'una teoria política consensuada del populisme. Com ja hem advertit, és un concepte políticament polèmic i teòricament controvertit, polisèmic. S'utilitza per referir-se a realitats força diverses, tant en el temps com en l'espai. Aquestes presenten trets comuns? Es pot definir el populisme? No hi ha criteris clars que fixin el llindar a partir del qual un polític esdevé populista. Tampoc qualsevol apel·lació al «poble» autoritza a qualificar un polític de «populista». Per tant, és imprescindible precisar el sentit del terme perquè sigui operatiu, perquè faciliti la recerca i l'aprenentatge. La diversitat de moviments populistes que s'han donat al llarg de la història posa de manifest les dificultats per comparar-los, encara que això no impedeix una anàlisi comuna. Nosaltres destaquem cinc criteris que permeten identificar i comparar els populismes i les actituds populistes en qualsevol moment històric:

1. El populisme, com a conjunt d'idees, d'arguments, de judicis, de creences i de valors, poques vegades existeix en estat pur. Sempre s'associa amb ideologies

polítiques més «potents», amb conceptes com l'autoritarisme, la democràcia real i directa, la xenofòbia, la demagògia o l'euroescepticisme. Per això hi pot haver populismes d'esquerres i de dretes.

2. Un aspecte central d'aquest conjunt d'idees seria la polarització social i política. La consideració de la societat en funció d'una divisió en dos grups compactes i antagònics: el «poble» —homogeni, bo per naturalesa, pur i dipositari de la veritat— i l'elit, corrupta, ambiciosa, depredadora, oposada al primer i que monopolitza el poder en benefici propi.
3. Els populistes consideren el «poble» la font fonamental de l'autoritat política i fan de la crida a la «voluntat del poble» el principi guia de la seva política. Són ells els únics que entenen el «desig del poble», sense intermediaris. Reneguen del pluralisme.
4. Per regla general, redueixen els problemes socials, econòmics i polítics que afecten les societats, que sempre són complexos, a solucions senzilles, simples, ràpides i, aparentment, fàcils d'aplicar. El seu discurs és, per tant, simplificador.
5. Per molts analistes, l'existència d'un líder carismàtic no és imprescindible. Ara bé, en la majoria de formacions o moviments populistes, l'emoció i el guiatge carismàtic tenen un paper essencial en la cerca d'identitat de les masses. La dimensió psicològica del populisme és, sovint, força important. El líder seria qui interpreta correctament la seva veu i els seus desitjos, mobilitza els seus seguidors per conquerir el govern o per mantenir-se en el poder, ell dirigeix la lluita contra la dominació oligàrquica i intenta incorporar els exclosos del sistema redistribuint recursos materials (Torre, 2017).

Adoptar la «mirada» de l'historiador

Quan l'historiador s'interessa per un fet actual, cerca la lògica històrica subjacent que l'explica. Per investigar-la segueix una metodologia que es fonamenta en quatre principis bàsics: «totalitat», causació, interrelació i singularitat.

És un lloc comú insistir que la «mirada» de l'historiador prioritza la idea de «totalitat» i la interrelació, la recerca d'un fil conductor que relacioni les problemàtiques (Gruzinski, 2018, p. 11 i 19). P. Vilar (1992), per exemple:

Entre les «ciències de l'home», les més il·lusòries són aquelles que prometen descobrir, aïlladament, un únic sector de la realitat («economia» per una part, i «mentalitats» per l'altra). Com si tots els «sectors» no foren contínuament interdependents (p. 145).

La història seria la que ofereix un enfocament més útil, més complet, perquè el seu objectiu és abastar els fets en la seva totalitat. Tot seguit, intenta subministrar explicacions complexes, que l'allunyin de plantejaments reduccionistes, simplistes, deterministes o teleològics; per això, estableix relacions de causa-efecte, que articulen pressions diverses per la seva incidència temporal (Suau, 2016). Qualsevol procés històric es basa en tensions de tota mena, sempre totalment entrellaçades i interdependents. Aquestes tensions i pressions són de caràcter social, ideològic, polític, econòmic, cultural, etc. Moltes d'elles tenen una llarga presència, algunes fins i tot caràcter secular (factors estructurals). D'altres, per contra, actuen de manera molt més propera als fets (factors conjunturals i desencadenants). El seu seguiment proporciona claus per a l'explicació de problemes de tota mena i permet trencar les visions estàtiques de les explicacions dels fets passats i presents (Prats, 2011, p. 22-23; 41). La lògica històrica determina el caràcter singular, únic i irrepètible dels fets i dels contextos històrics. Aquest plantejament pot ajudar els alumnes a entendre, primer, que els fets actuals són, sempre, complexos i que qualsevol solució política simple està fora de lloc, i, segon, que res és irreversible ni està determinat, sinó que, tant en el passat com ara, sempre es presenta un joc d'alternatives, un ventall d'opcions.

La proposta és encomiable, però quan s'examinen els treballs dels historiadors es constata que, a la pràctica, aquests objectius són molt difícils d'assolir. I que, sobretot, s'enfronten amb greus dificultats, que sovint resulten insuperables. Fins i tot a l'obra d'alguns dels millors historiadors, detectem un desajust notable entre les seves propostes teòriques i metodològiques i la seva aplicació. L'ensenyant —tot adoptant l'actitud crítica apuntada abans— s'ha d'esforçar per recalcar la complexitat que presenta qualsevol interpretació i explicació del present en clau històrica, i de la història en general. Com més hi insisteixi, més ajudarà que els seus alumnes puguin adquirir unes estructures cognitives que els facilitin entendre millor els problemes

que han d'encarar. I entre aquestes dificultats les més complexes des del punt de vista cognitiu són les que tenen relació, precisament, amb els quatre principis que acabem d'exposar.

Per exemple, com podem escometre l'anàlisi de les causes i les conseqüències? Disposem de tota la informació que pressuposa mesurar i avaluar, de manera precisa i rigorosa, els diferents nivells i graus d'interconnexió entre les variables econòmiques, polítiques, socials, culturals i ideològiques? (Jenkins, 2009, p. 66-68). En el millor dels casos, hem d'acceptar que la tasca no és fàcil i que tindrà uns resultats controvertits. L'ensenyant té el recurs d'oferir el ventall d'explicacions que hi ha dels fets, evidenciar els avantatges i els inconvenients que cada una d'elles presenta per a la seva comprensió, i descartar, amb l'ajut de la història comparada, les que ja ha desautoritzat l'evidència històrica.

Una altra dificultat. Els historiadors coincideixen a ressaltar que els fets del passat són singulars, únics i irrepetibles, que tan sols els podem entendre i explicar en funció dels seus contextos (temps i espai) específics, i que la història mai es repeteix. Però, si és així, com podem extreure «llicions del passat»? De què ens serveix «mirar enrere» per interpretar millor el present? El coneixement històric pot ser un actiu indiscutible per posicionar-se sobre les problemàtiques actuals, però sempre que l'ensenyant faci paleses les limitacions que presenten les suposades «llicions» (Seixas i Morton, 2013).

Són consideracions per forçar la reflexió sobre la utilitat del raonament històric quan es vol aplicar al món actual. De cap manera pretenen invalidar l'anomenada *història immediata*.

Abans hem advertit que no hi havia una teoria política consensuada sobre el populisme. Succeeix el mateix amb l'explicació d'aquest fenomen i, per tant, amb la seva valoració. L'ensenyant ha de fer veure als alumnes que la problemàtica que gira entorn dels populismes al món és força enrevessada.

Per què apareixen els populismes? Per alguns autors, que emfatitzen els factors socioeconòmics i els processos generals —com la modernització, la globalització, la mundialització econòmica—, el populisme seria una simple resposta als canvis estructurals, sobtats i profunds, que provoquen crisis i desigualtats creixents,

ruptures, fractures i traumes. Uns ressentiments socials que s'orienten, en bona part, contra les elits benestants, pròsperes, que, a més, són considerades, sovint, corrompudes. Aquest rancor seria explotat i canalitzat políticament per determinades formacions i líders polítics. Altres autors, per contra, prioritzen els factors polítics i veuen, més aviat, el populisme com una estratègia política i no tant com el resultat d'una crisi objectiva. En aquest cas, alguns polítics, en societats amb democràcies febles i en crisi de representació política, cerquen el suport directe de la població, sense intermediaris i al marge de les institucions democràtiques, per accedir al govern i, posteriorment, aconseguir el poder, com ja hem assenyalat.

Els qui segueixen aquests plantejaments presten una atenció especial als mecanismes que utilitzen els líders en la seva estratègia. Per teòrics com Laclau (2007) i els seus seguidors, el populisme és una «lògica política» que genera identitats populars. El poble, abans integrat per sectors o col·lectius dispersos, en algun moment, se sent exclòs, ignorat o marginat, en les seves exigències; llavors, es construeix com a identitat política; es considera l'únic dipositari de la sobirania; responsabilitza dels seus infortunis l'oligarquia que domina l'estat, i esdevé subjecte polític i agent clau per a la transformació radical del sistema. Finalment, el populisme és identificat amb una ideologia, un conjunt d'idees sobre la política, tal com l'hem precisat en el punt primer de l'apartat «Aprendre a clarificar els conceptes».

Ens trobem davant d'explicacions diverses i no necessàriament excloents. Evidentment, no totes tenen el mateix valor interpretatiu, la mateixa consistència teòrica. La que assenyalava la modernització o la crisi estructural com a causes determinants dels populismes presenta punts febles. Primer, el populisme no és un fenomen transitori. «El populisme es va negar a desaparèixer amb la modernització i la democratització de la societat i en comptes de ser una fase passatgera ha sigut una presència constant» (Torre, 2017, p. 21). Per exemple, han aparegut líders carismàtics i moviments populistes en diferents moments històrics i en societats immerses en diferents estadis dels seus respectius processos de modernització. A l'Amèrica Llatina, des dels anys trenta i quaranta del segle xx, han guanyat eleccions de forma democràtica (anys noranta, primera dècada del segle xxi). Però —un dels populistes paradigmàtics— arribà al govern de l'Argentina l'any 1946 i fou reelegit el

1951 i, finalment, el 1973, en una societat ja prou modernitzada. Els ciutadans també van votar Donald Trump als Estats Units, Marine Le Pen a França i el Moviment 5 Estrelles, de Beppe Grillo, a Itàlia. D'altra banda, l'existència de crisis estructurals, objectives, provocades per la globalització o la crisi econòmica i financera del 2008, no determina el tipus de populisme que sorgeix, ni la base social que li dona suport, ni les seves orientacions ideològiques i/o polítiques: els uns poden ser de dretes, els altres d'esquerra, neoliberals, ferotgement antiliberals, estatistes en política econòmica, incloents, excloents... Per tant, difícilment la podem acceptar com a interpretació «general» dels populismes. I el mateix succeeix amb les altres explicacions. Totes incorren en el mateix error sobre el qual advertíem quan ens hem ocupat de la causació: centrar-se en un únic factor explicatiu; excloure'n d'altres que poden tenir, com a mínim, la mateixa importància, com els culturals i psicosocials,⁴ els geopolítics, la crisi de valors, etc.

Sigui com sigui, en totes elles trobem un element comú: el malestar social. Les causes que el generen, els contextos en què apareix, les formes que assumeix —de dretes, d'esquerra, rural, urbà, incloent, excloent, etc.— i les seves conseqüències poden variar, però és una constant. Cada actor populista sorgeix i evoluciona, a causa d'un conjunt específic de greuges socials, molts dels quals tenen arrels llunyanes i que s'acumulen en el temps (Torre, 2017). Per entendre els seus orígens, cal, per tant, prendre en consideració el context històric en què apareix i una multiplicitat de pressions socioeconòmiques, polítiques i culturals, d'incidència desigual en el temps, però estretament interrelacionades.

Agafem, com a mostra, el cas dels Estats Units. La forta mobilització de la «majoria silenciosa» —sectors de les classes mitjanes i dels treballadors— que portà Trump a la presidència el 20 de gener de 2017, s'explica per la conjunció de molts factors entrecreuats. Els uns són de caire material i tenen relació amb la mundialització —un procés que ve de lluny— i, més recentment, amb els efectes negatius de la crisi econòmica dels últims anys i de les polítiques per enfrontar-la, que han intensificat les mesures neoliberals, que han provocat l'agreujament de les desigualtats, de la

4. Què fa, per exemple, que, en determinats escenaris, sigui més important la percepció que té la gent d'una crisi econòmica que la seva entitat real (Anduiza i Rico, 2017).

precarietat laboral i, en definitiva, un deteriorament de les condicions de vida de bona part de les classes mitjanes i dels treballadors. El ressentiment dels qui es consideraven víctimes de la mundialització n'és el resultat. Però també hi trobem altres factors com ara:

- De naturalesa identitària: un percentatge significatiu dels ciutadans nord-americans —imbuïts d'una cultura política que s'ha forjat durant molt temps— pensaven que el país patia canvis culturals inassumibles (multiculturalisme, excessiva liberalització de costums, pèrdua de supremacia de la població blanca...).
- D'esclatxa generacional: els joves es decantaren, majoritàriament, per la candidata demòcrata, però Clinton no aconseguí mobilitzar-los com havien fet Obama o Sanders.
- D'inseguretat: davant les amenaces terroristes, o per la percepció que perillava la posició hegemònica de la potència nord-americana, la qual cosa provocava el rebuig del món exterior i encoratjava el replegament nacional.

D'altres són de caire polític, com la crisi de representativitat dels partits polítics tradicionals i la convicció que els interessos i les exigències dels qui se sentien descontents amb la situació del país no eren tinguts en compte pels «polítics de Washington», les «elits».

És fàcil d'entendre que, dins l'estela deixada per la llarga tradició populista del país, aquesta «majoria» fos força receptiva i sensible a les seves denúncies de la corrupció de l'*establishment* i dels acords de lliure canvi, a la seva defensa de la «lleï i de l'ordre (nacional i internacional)». L'hàbil manipulació feta per Trump d'aquests sentiments diversos —en un escenari de canvis significatius en el control de l'opinió pública, en què les xarxes socials tenen un protagonisme creixent i els mitjans de comunicació tradicionals han perdut pes— ens dona les claus de la seva victòria electoral. Un triomf que no deixa de ser paradoxal, donat que l'empresari nord-americà pot ser considerat un membre típic de les elits benestants que, com sovint s'afirma, haurien provocat el rancor popular. Però, és un cas que reuneix prou bé els cinc criteris, que abans hem esmentat i que permeten identificar i comparar els populismes i les actituds populistes, en qualsevol moment històric.

La funció social del pensament

Como ciudadanos de una sociedad libre, tenemos el deber de mirar críticamente a nuestro mundo. Si pensamos que algo está mal, debemos actuar en congruencia con ese conocimiento (Judt, 2010, p. 220).

L'educació política és un instrument clau per a la consolidació i el bon funcionament d'una democràcia real, autèntica, i l'assoliment d'un pensament crític hauria de constituir un dels seus objectius prioritaris. L'ensenyament de la història hauria d'ajudar a la formació dels ciutadans (Fontana, 2010). Com? Subministrant als estudiants eines que els ajudin a pensar lliurement, segons un esperit crític, i els permetin analitzar i entendre la societat en què viuen. La història els situa en un temps i en un lloc determinats i els ajuda a donar sentit a les seves vides. Si coneixen els escenaris, les situacions, en definitiva, els fets del passat, estaran en millors condicions d'encarar com haurien d'actuar políticament en el present (Dalongeville, 2006).

Com hem vist en les planes anteriors, primer, els populismes s'expandeixen pel món. Segon, a totes les explicacions que s'han donat del populisme, en general, apareix un element comú: en el seu origen trobem el malestar de la gent, un descontentament congriat en contextos molt diferents i per factors diversos, i que, en alguns casos, ve de lluny.

Si això és així, com es respon davant aquest problema? Com ho fan els polítics? No existeix cap política general, consensuada, sobre com encarar les «amenaces» que representen els populismes. I, el que és més greu, no s'encaren les causes que generen el «neguit» de sectors importants de les poblacions. Llavors, quina estratègia pot seguir l'ensenyant per encarar aquests reptes i ajudar els alumnes a entendre la naturalesa del problema?

El primer recurs és recuperar les valoracions positives i negatives que hem exposat en les planes anteriors i plantejar interrogants que marquin línies de reflexió. Per exemple:

- Com aconseguir reforçar la democràcia liberal? Simplement desautoritzant o atacant el populisme? O, donat que els populistes sovint plantegen exigències

justes, encertades, prenent en consideració les seves demandes? Per exemple, no seria més pertinent reflexionar sobre els «mals actuals de la democràcia», els seus «dèficits», i, molt especialment, per què falla, de manera general, el sistema de representació política actual? Quina informació arriba als ciutadans? Hi ha, realment, separació de poders en els nostres sistemes polítics? Entre d'altres...

- El populisme sovint ofereix respostes simples a problemes complexos i, en conseqüència, les seves solucions són desencertades. Per aquest motiu, com hem vist, ha estat considerat per molts analistes, com un perill. Però, no cau sovint en el mateix error l'antipopulisme visceral? (Mudde i Rovira, 2017). Per què s'amaguen els assoliments positius de molts governs populistes que, en el passat, aconseguiren millores significatives en els nivells de benestar de sectors importants de les poblacions i la inclusió en el sistema polític de grups socials abans exclosos (l'Argentina de Perón, la Veneçuela de Chávez, l'Equador de Correa...), encara que només fos per un temps?

El segon recurs consisteix a fer ús de la història comparada, com hem comentat quan ens hem referit a les causes que expliquen l'aparició dels populismes, per advertir que la democràcia no és ni inevitable ni irreversible, sinó que és una empresa col·lectiva i que el seu destí depèn de tots els ciutadans. Com ens alerten Levitsky i Ziblatt (2018):

La nostra generació, que va créixer donant la democràcia per descomptada, s'enfronta ara amb una tasca diferent: hem d'evitar que mori des de dintre, per atacs que venen de dintre (p. 231).

Aquests autors han centrat la seva recerca en com i per què moren les democràcies, i ens adverteixen que, actualment, els règims democràtics estan en greu perill. I aquí és on torna a tenir un paper rellevant l'ensenyant. Cal fer evident que podem superar l'atzucac. I la millor garantia per aconseguir-ho és dissenyant una estratègia activa d'educació cívica que tingui com a objectiu prioritari socialitzar la ciutadania en els valors de la democràcia liberal i advertir dels perills que representen les amenaces extremistes (Mudde i Rovira, 2017) i la polarització política, que sovint s'associen amb el populisme. La història comparada mostra que la crítica de molts autors que afirmen que populisme és igual a dictadura o règim autoritari no tenen fonament. Si

no s'equipara populisme i feixisme, el primer no s'ha transformat, necessàriament, en dictadura. Ara bé, les experiències llatinoamericanes, hongaresa, polonesa, turca, entre d'altres, fan palès que la democràcia no és immune als autòcrates populistes. Aquests no erradiquen la democràcia mitjançant un cop d'estat, l'escanyen a poc a poc, atacant les llibertats civils, controlant els mitjans de comunicació i instrumentalitzant el sistema judicial contra els dissidents (Torre, 2017).

Ajudar a pensar històricament el present i fer un bon ús dels coneixements del passat que ha proporcionat la historiografia, seran sempre eines vàlides per evitar-ho.

Bibliografia

Andrews, G., Warren, W. J., i Cousins, J. (2017). *Collaboration and the future of education: Preserving the right to think and teach historically*. Nova York: Routledge.

Anduiza, E., i Rico, G. (26 setembre 2017). Siete cosas que hemos aprendido sobre populismo. *Agenda pública*. Recuperat de <http://agendapublica.elperiodico.com/siete-cosas-aprendido-populismo/>

Conniff, M. L. (ed.) (2012). *Populism in Latin America*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Dalongeville, A. (2006). *Enseigner l'histoire à l'école*. París: Hachette.

Droit, E., Miard-Delacroix, H., i Reichherzer, F. (eds.) (2016). *Penser et pratiquer l'histoire du temps present*. Villeneuve-d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion.

Evans, R. J. (2018). *In defense of history*. Londres: Granta Books.

Fontana, J. (2010). *L'ofici d'historiador*. Barcelona: Documenta Universitaria.

Gruzinski, S. (2018). *¿Para qué sirve la historia?* Madrid: Alianza Editorial.

Hermet, G. (2001). *Les populismes dans le monde*. París: Fayard.

Jenkins, K. (2009). *Repensar la historia*. Madrid: Siglo XXI.

Judt, T. (2008). *Sobre el olvidado siglo xx*. Madrid: Taurus.

- (2010). *Algo va mal*. Madrid: Taurus.
- Kriesi, H., i Pappas, T. (eds.) (2015). *European populism in the shadow of the great recession*. Colchester, Gran Bretanya: ECPR Press.
- Laclau, E. (2007). *On populist reason*. Londres, Nova York: Verso.
- Levitsky, S., i Ziblatt, D. (2018). *How democracies die: What history reveals about our future*. Nova York: Crown.
- Mudde, C., i Rovira, C. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Müller, J. W. (2017). *¿Qué es el populismo?* Mèxic: Grano de Sal.
- Murphy, J. (2011). *Más de 100 ideas para enseñar historia*. Barcelona: Graó.
- Panizza, F. (ed.) (2005). *Populism and the mirror of democracy*. Londres: Verso.
- Prats, J. (2011). *Didáctica de la geografía y la historia*. Barcelona: Graó.
- Rivero, A., Zarzalejos, J., i Palacio, J. del (eds.) (2017). *Geografías del populismo: Un viaje por el universo del populismo desde sus orígenes hasta Trump*. Madrid: Editorial Tecnos.
- Roth, K. (2017). The pushback against the populist challenge. Dins Human Rights Watch, *World Report 2018* (p. 1-13). Nova York: Seven Stories Press.
- Rovira, C., Taggart, P., Ochoa Espejo, P., i Ostiguy, P. (eds.) (2017). *The Oxford handbook of populism*. Nova York: Oxford University Press.
- Seixas, P., i Morton, T. (2013). *The Big Six: Historical thinking concepts*. Toronto, ON: Nelson Education.
- Suau, J. (2015). Mirar el present en clau històrica. *Segle XX: Revista Catalana d'Història*, 8, 135-148. Recuperat de <http://revistes.ub.edu/index.php/segleXX/article/view/15138> [Debat sobre la història actual entre J. Suau i F. Veiga, moderat pel catedràtic d'història contemporània A. Mayayo]

- (2016). El presente en clave histórica. *Tiempo Devorado: Revista de Historia Actual*. Recuperat de <http://revistes.uab.cat/tdevorado/article/view/v3nr1-suau> [Intervenció a la Networking 2016 d'especialistes en història actual, celebrat els dies 15 i 16 de gener, organitzat pel Grup de Recerca en Història Actual]
- Swartz, R. J. et al. (2013). *El aprendizaje basado en el pensamiento: Cómo desarrollar en los alumnos las competencias del siglo XXI*. Boadilla del Monte: Edicions SM.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham, Gran Bretanya: Open University Press.
- Taguieff, P. A. (dir.) (2007). *L'illusion populiste: Essai sur les démagogies de l'âge démocratique*. París: Flammarion.
- Torre, C. de la (2017). *Populismos: Una inmersión rápida*. Barcelona: Tibidabo Ediciones.
- Vallespín, F., i Martínez-Bascuñán, M. (2017). *Populismos*. Madrid: Alianza Editorial.
- VanSledright, B. A. (2014). *Assessing historical thinking and understanding: Innovative designs for new standards*. Nova York: Routledge.
- Vilar, P. (1992). *Reflexions d'un historiador*. València: Universitat de València, Servei de Publicacions.
- Wineburg, S. (2001). *Historical thinking and other unnatural acts: Charting the future of teaching the past*. Filadèlfia: Temple University Press.

Agraïments: Vull agrair a Catalina Martínez la revisió que ha fet del text, i a Joan Thomàs i Eliseu Toscas, els seus comentaris crítics.

Per citar aquest article:

Suau, J. (2018). Si vols entendre en quin món vius, no deixis de mirar enrere. *Revista Catalana de Pedagogia*, 14, 27-46.

Publicat a <http://www.publicacions.iec.cat>